

Fatimə BAĞIROVA

AMEA Folklor İnstitutu

e-mail: bagirova_fatime@inbox.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2025.1.192>

KOSMOQONİK MİF MƏTNLƏRİNİN FOLKLORUMUZDA TƏCƏSSÜMÜ VƏ “OĞUZNAMƏ” MOTİVLƏRİ

Xülasə

Dünyanın, insanların yaranışı tarix boyu bəşəri düşündürmüşdür. Bunun nəticəsidir ki, dünya xalqlarının miflərində yaradılışla bağlı çoxlu miflər yaranmış və mövcudluğunu əsrlərlə sürdürmüşdür. Türk xalqlarının da yaradılışla bağlı bir çox mif mətnləri vardır. Şifahi xalq ədəbiyyatımızda kosmoqonik miflər nəsil-dənəsilə ötürülərək günümüzdə kimi öz varlığını qorumuşdur. Bu mif mətnlərində ilk əvvəl yerin, göyün bitişik olması, sonra ayrılması göstərilmişdir. Folklorumuzda əksini tapan bu tipli miflərdə su və od elementlərindən, səma cisimləri olan Ay və Günəşlə bağlı mətnlərdən daha çox bəhs olunur. İlk mif mətnlərimizdə mövcud olan bu görüşlərə “oğuznamə” motivlərində də rast oluruq. Xaos, kosmos münasibətləri, yerin və göyün mərkəz hissəsi, gecə və gündüzün yaranması, sağ və sol prinsipi, fəsilələrin, günlərin, ayların, illərin sayı, 7 və 7777 sayları oğuz ənənələrində müxtəlif formalarda qorunmuşdur. Etnik ənənənin vahid baxışları fonunda təşəkkül tapan bu görüşlər xalq şüurunda formullar şəklində sabitliyini mühafizə etmişdir. Aydın olur ki, kosmoqonik mif mətnlərində əks olunan süjetlər arxaik-mifoloji istiqamətdə varlığını qorumuş, şüur sferalarından silinməmiş, mifoloji laylar üzərində bərqərar olan “oğuznamə” motivləri kosmoqonik akt kimi bir-birini izləyərək oğuz ideoloji təfəkkür sisteminin tərkib hissəsi kimi sabitlənmişdir.

Açar sözlər: kosmoqonik miflər, “oğuznamə” motivləri, chaos, kosmos, kainat

Fatima BAGHIROVA

THE EMBODIMENT OF COSMOGONIC MYTHS IN OUR FOLKLORE AND THE MOTİFS OF “OGUZNAME”

Summary

The creation of the world and humans has puzzled humanity throughout history. As a result, many myths on creation have emerged in the mythology of the Peoples of the World, and these myths have existed for centuries. Turkic peoples also have many mythological texts on creation. In our oral literature, cosmogonic myths have been passed down from generation to generation, and still exist today. These mythical texts show that the Earth and Sky were once contiguous and then separated. In these types of myths reflected in our folklore, the elements of water and fire, as well as texts about the Moon and the Sun are

mostly mentioned. We also encounter these ideas, which exist in our early mythical texts, in the motifs of the "Oguzname". Chaos, cosmic relations, the center of the Earth and Sky, the Creation of Day and Night, the direction of left and right, the number of seasons, days, months, years, and the numbers 7 and 7777 have been preserved in various forms in Oghuz traditions. These ideas, which were formed within the unified views of ethnic tradition, have maintained their stability in the form of formulas in the minds of the people. It is clear that the plots reflected in the cosmogonic myths have retained their existence in the archaic-mythological direction and have not been erased from the spheres of consciousness. The motifs of the "Oguzname", established on mythological layers, followed each other like a cosmogonic act and became an integral part of the Oguz ideological thinking system.

Keywords: cosmogonic myths, the motifs of "Oguzname", chaos, cosmos, universe

Фатима БАГИРОВА

**ВОПЛОЩЕНИЕ ТЕКСТОВ КОСМОГОНИЧЕСКИХ МИФОВ В
НАШЕМ ФОЛЬКЛОРЕ И МОТИВЫ «ОГУЗНАМЕ»**

Резюме

Зарождение мира, людей заставляло задуматься человечество на протяжении всей истории. Следствием этого является то, что в мифах народов мира сложилось множество мифов о зарождении мира, и их существование велось веками. У тюркских народов также есть много мифических текстов, связанных с зарождением мира. В нашей устной народной литературе космогонические мифы передавались из поколения в поколение и сохранили свое существование до наших дней. В текстах этих мифов указывается, что сначала земля, небо прилегают, а затем отделяются. В мифах такого типа, нашедших свое отражение в нашем фольклоре, чаще всего упоминаются элементы воды и огня, а также тексты о Луне и Солнце, которые являются небесными телами. Эти взгляды, существующие, в наших ранних мифических текстах встречаются и в мотивах «огузнаме». Хаос, космические отношения, центральная часть земли и неба, зарождение, левые и правые принципы дня и ночи, число времен года, дней, месяцев, лет, числа 7 и 7777 сохранились в огузских традициях в различных формах. Эти точки зрения, сложившиеся на фоне единых взглядов на этническую традицию, сохранили свою стабильность в виде формул в народном сознании. Очевидно, что сюжеты, отраженные в текстах космогонических мифов, сохранили свое существование в архаично-мифологическом направлении, не были стерты из сфер сознания, мотивы «огузнаме», установившиеся на мифологических пластах, следуя друг за другом как космогонический акт, закрепились как составная часть огузской идеологической системы мышления.

Ключевые слова: космогонические мифы, мотивы «огузнаме», хаос, космос, вселенная

Həyatın, kainatın yaranması mövcud olan cəmiyyətlərin mif mətnlərində yaşayaraq günümüzə kimi öz varlığını qoruya bilməmişdir. İnsanların, kainatın yaranması haqqında miflər özünü bəzən oxşar, bəzən də fərqliliklərlə büruzə verir. Türk xalqlarının da kosmoqonik baxışları ilə əlaqəli özünəməxsus görüşləri vardır. Bəzi xüsusiyyətlərinə görə bu görüşlər digər xalqların baxışları ilə yaxınlıq təşkil edə bilər. Dünyanın müxtəlif yerlərində məskunlaşan türk xalqlarının kosmoqonik baxışlarında kiçik fərqlər nəzərə çarpsa da, onlar bir kök üzərində boy atan xalqların kosmik çağ görüşlərini inikas etdirir.

Yaradılışla bağlı mif mətnlərində xaos, kosmos münasibətləri bir-biri ilə əlaqəli şəkildə verilir. “Mifologiyaya görə də kosmosun özünü törədən xaos kosmosun elə özündə də gömülüdür. Mifoloji sistemlərdə yaradılış çağından danışılan zaman xaosun ilkin su ilə bağlılıqda düşünülməsi də kosmosun əsasında xaosun dayandığından xəbər verir” (4, s.149). Suyun ilkin mif mətnlərində başlanğıc olması, demək olar ki, əksər mifoloji sistemlərdə vardır. Türk kosmoqoniyasında, həmçinin ilkin olaraq Yer və Göyün birləşik olub daha sonra ayrılması izlənilməmişdir. Yaradılış təsəvvürləri baxımından türk xalqlarında kainat haqqında olan bilgilərdə kosmik cismlər olan Ay, Günəş, Ulduzlar mühüm yer tutmaqdadır. Təbiətdə baş verən hadisələri obrazlaşdırmış cəmiyyətlər onlar haqqında çoxlu əfsanə, rəvayətlər yaratmışlar. Bütün kainatda olan, Yerdə baş verən prosesləri izləyən bəşər onların canlandırılmalarında, çox güman ki, “hərəkət” predikatını əsas götürmüşdür. Günəşin, ayın, ulduzların çıxması, batması, çayların axması, buludların hərəkəti və s. hər biri hərəkətdə olan nəsnələrdir. Bu onlara canlılıq keyfiyyəti qazandıraraq, kosmik şüur modelində qərarlaşdırmış və şüur sferalarında rudimentlər şəklində günümüzə kimi gəlib çatmışdır. Bu inamla mifoloji mətnlərdə varlığını sürdürmüş, eyni zamanda türk dastan nümunələrində də klişe şəklində qorunmuşdur.

Azərbaycan folkloruna daxil olan kosmoqonik örnəklərdə Ay və Günəş haqqında bir çox mifoloji mətn nümunələri vardır. Qazax folklor nümunəsində dünyanın yaradılması haqqında olan mifoloji mətnə islami çalarlıq olsa da, ilkin olan yaradılış nəsnələri qalmışdır. Türk kosmoqoniyasına daxil olan Yerlə Göyün bitişik olması, yaradılışın necə baş verməsi mətnə bu şəkildə izah edilir. “Qoca dünya hələ binnət olmamış, nə yer varmış, nə də göy. Yerlə göy bir-biri ilə göbəkbitişik imiş. Hələ göbəyi bitişik aləmdə heç bir inni-cinni ənsər-mənşəri başlanı. Göbəkbitişik dünya nəhrə kimi çalxalanır. Yürük kimi yırgalanır, hay-həşir qopur. Qapalı dünyanın göbəyi tən ortadan partlayır. Dəhşətli od alov püskürür. Qapalı dünya iki yerə bölünür. Dünyanın göbəyindən qopan üst qat alt qaltdan 7777777 at mənzili hündürlüyə atılır. Özünə orada həmişəyanar bir məskən salır. Qapalı dünyanın alt qatı su olub əvvəlki yerini özünə yurtdaş edir. Qapalı dünyanı görüb yoranların söz-sovuna görə tarixi bəlli-başlı məlum olmayan bu əkizlər elə

o gündəcə bir-birilə ej olur” (3, s. 8). Mətdən görüldüyü kimi, məzmunun başlanğıcında Yer in Göyün bitişik olmasından, daha sonra nəhrə kimi çalxalanıb tən ortadan bölünməsindən söhbət açılır. İlk olaraq, dünyanın yaranmasında iştirak edən iki ünsür olan su ilə odun hərəkətə gəlməsi və həmişəyanar odun suya olan münasibəti göstərilir. İlk elementlər kimi adları çəkilən su ilə odun münasibətlərinin nəticəsində yaradılış şəkli hekayə edilir. Mətdə kainatın düzümü yer və göyün bir-birindən, mərkəzdən yerin göbəyindən ayrılmaq ilə, bundan sonra yerin səthində qalan ilkin maddə olan suyun və göydə yaranan odun canlandırılması, mərhələli şəkildə su və odun iştirakı ilə bir-birindən müxtəlif törəmələri kimi proseslər izlənilir. İlk başda odun suya olan təzyiği nəticəsində yaranan hərərətindən bulud yaranır, yəni hər iki elementin iştirakı ilə, bunun ardınca buludun sudan boylu qalması və Günəşin şüa oxu ilə buludun göbəyini deşməsi nəticəsində Ay və ulduzların doğulması göstərilir. Burada su kişi başlanğıcı, Bulud isə qadın başlanğıcı kimi götürülür.

Oğuzların dastanı olan “Oğuz kağan”da yaradılışla bağlı epik mətn nümunəsidir. Bu dastanda Ay kağandan doğulan Oğuzdan və onun iki xatundan doğulan övladlarından bəhs olunur. Nümunələrə diqqət yetirək. “Yenə günlərin bir günü Oğuz kağan bir yerdə durub Tanrıya yalvarırdı. Qaranlıq çökdü. Göydən bir işıq düşdü. Gündən işıqlı, Aydan parlaq idi. Oğuz kağan yüyürdü, gördü ki, bu işığın arxasında bir qız durub, yalnız oturub. Çox gözəl qızıdır. Onun başında atəşli işıqlı Altun kazık tək yanan bir xalı vardır. Gülsə mavi göy gülər, ağlasa ağlayardı” (5, s.126). Bu qız ilə Oğuzun izdivacından Gün, Ay, Ulduz adlı oğlanları dünyaya gəlir.

“Yenə günlərin bir günü Oğuz kağan ova getdi. Göl ortasında bir ağac gördü. Bu ağacın oyuğunda bir qız vardı, yalnız oturmuş idi. Onun gözləri göydən də göy idi. Saçları dalğa kimi, dişləri inci kimi idi” (5, s. 126). Oğuzun bu qız ilə izdivacından isə Göy, Dağ, Dəniz adlı üç oğlu dünyaya gəlir. M.Seyidov S. P. Tolstovun fikrinə istinadən yazır: “Oğuzun “İşıq stixiyası” (birinci arvadı), “Su stixiyası” (ikinci arvadı) ilə izdivacından kainat yaranır” (12, s. 26). Nümunə gətirdiyimiz mifoloji mətdə də ilkin elementlər olaraq su ilə odun (ışığın) ayrıldığını görürük.

Yaradılışla bağlı mətnin ardında Ay və Günəşin izdivacından isə Dan və Dün adlı övladları doğulur və bundan sonra kosmosun bərpası başlanır. “Günəş Aydan boylu qalır. Bu görüşdən Ayla Günəşin əkiz Dan və Dün adlı oğul və qızı olur. Onlar ərşəyə çatanda bir-birilərinə könül verirlər. Dan və Dündən 4 nəvə, 12 nəticə, 24 kötüycə, 30 itiyəcə, 364 ötüycə olur” (3, s.10). Beləliklə, Günəş ilə Aynın artıq orbit üzrə hərəkəti başlanır. Dan (səhər) işığı, dün (gəcə) qaranlığı bildirir. Burada 4 fəsil, 12 ay, 24 saat, 30 gün (1 ay) olmaqla, il 364 gün şəkildə obrazlaşdırılmışdır. Ay ilə Günəşin izdivacından sonra Dan və Dünün yaranması (ışığı və qaranlığın) və onlardan da fəsillərin, ayların, günlərin yaranması ilə kainatın düzümü başlanır.

Bir çox hallarda mifoloji mətnlə “oğuznamə” nümunələri arasında assosiasiya olmuş variativlik özünü büruzə verir. Qorqut sözünün mənşəyini araşdıran M.Seyidov M.Erkin və V.M.Jirmunskinin Ditsin çapa hazırladığı “atalar sözü”ndəki 74 və 75 nömrəli iki atalar sözü adı ilə qeyd etdiyini yazaraq bu nümunələrə diqqət yetirmişdir. Birinci atalar sözündə qeyd edilir: “Oğuz(dan) üç yüz altmış altı alp qopdu, igirmi dörd xas bəy, otuz iki səkcək Sultan Salur Qazan oqçisi Quzan peklisi Qormuş oqludan Qorqut” Birinci atalar sözündə deyilir ki, oğuzdan 366 alp qopdu. Bizcə, burada söhbət yalnız adicə alpdan – qəhrəmandan getmir. Bəllidir ki, Oğuz eyni adlı qəbilə birləşməsinin ulu babası olmaqla bərabər, həm də danın sökülməsinə xəbər verən tanrıdır. Başqa sözlə desək, Gününaşın çıxdığını, gündüzün gəldiyini bildirir; gündüz dan yerindən çıxır, deməli, gündüzü ya oğuz doğur, ya da onun doğulduğunu xəbər verir. İldə 366 gün olduğundan əski oğuzlar bu astronomik hadisəni animistləşdirib “Oğuzdan üç yüz altmış altı alp qopdu” şəklində ifadə etmişlər. “24 xas boy” deməklə, həm də tam bir günün 24 saatdan ibarət olduğunu nəzərdə tutmuşlar. Burada bir şeyi də anmaq lazımdır ki, oğuz qəbilələri 24 olmuşdur. Görünür, oğuz qəbilələrinin 24 hissəyə bölünməsində bir günün 24 saatdan ibarət olması nəzərə alınmışdır. Yuxarıda aydın oldu ki, ilin günlərini və bir günün saatlarını əski oğuzlar canlandırmış; alpa, boya – qəbiləyə bənzətmişlər” (12, s.170). Atalar sözündə 32 rəqəmi ilə bağlı alim qalxan, qalxan tutan, ox atan və ya möhkəmlənmiş yer kimi olduğunu ehtimal etmişdir.

M.Seyidov təkcə Ditsin ifadə etdiyi atalar sözündə deyil, eyni zamanda tapmacalarımızda da bu sayların olduğunu vurğulayaraq 2 nümunə qeyd edir:

“Babamın bir çuxası var. On iki cibi.

Cibin hər küncündə otuz düymə,

Hər düymənin bir üzü ağ, bir üzü qara (12, s. 170).

Başqa bir misal:

Bir ağacım var, on iki budağı,

Hər budağın otuz yarpağı,

Hər yarpağın bir üzü qara, bir üzü ağ (12, s. 171).

“Hər iki tapmacada il, 12 ay, ayın 30 günü, hər günün gecə-gündüzü nəzərdə tutulmuşdur”(12, s. 171).

366 sayına Kitabı-Dədə Qorqud əsərində “Uşun Qoca oğlu Səyrək” boyunda da qarşılaşırıq. Səyrəyin anası ilə dialoqunda onun dilindən səslənən mətn nümunəsi bu şəkildədir:

Üç yüz altmış altı alp ava binsə,

Qanlı keyik üzərinə qoğa qopsa,

Qardaşlu yiğitlər qalqar-qopar olur (8, s. 112).

Hər bir epik nümunədə olan bu rəqəmlər təsadüfi olmayıb arxaik kosmoqonik düşüncə sistemindən intişar tapmış, sonrakı mərhələlərdə transformativ arxaik kosmik akt kimi sabitlənmişdir.

Oğuz kağandan başlayan kosmoqonik model öz təsdiqini daha sonra “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” eposlarında davam etdirir. S.Rzasoyun “Oğuz mifologiyası” adlı əsərində “oğuznamə” mətnləri struktur səviyyəsində incələnmişdir. “Oğuz” kağan, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” eposlarında məkan və zaman nisbətləri xaos kosmos müstəvisində əlaqələndirilmişdir. Keçid olaraq ritual əsas götürülmüşdür. “Ritual-mifoloji dünya modelinin üç fazalı (hissəli) strukturu (kosmos-keçid-xaos) arxaik oğuz eposundan KDQ-yə keçərkən ikifazalı (hissəli) struktura (Kosmos-keçid) transformasiya olunmuşdur. Xaos fazası epikləşərək kosmos və keçiddə “ərimişdir”. Bu, klassik qəhrəmanlıq eposu çağında inisiyasiya (ölüb-dirilmə) rituallarının aktuallığını itirməsi ilə bağlı idi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dan “Koroğlu”ya transformasiyada həmin ikifazalı struktur daha da müasirləşmiş – tarixiləşmişdir: burada mifoloji kosmos və keçid məkanlarının əvəzinə Çənlibel və cəmiyyət qarşılıqlarını görürük” (11, s. 319).

Nümunə gətirdiyimiz yaradılış mətnində daha sonra sonbeşik olan ötüycə haqqında məlumatla tanış oluruq: “Ötüycələrinən sonbeşiyi olduqca dəcəl olur. O, bir yerdə durub-dincəlmir. Tək-tənha dolanır. Günəş ötüycəsinin xətrinə dəymir, bütün istəklərinə əməl edir. Bir dəfə ötüycə Günəşin razılığı ilə onun Şüa ayğını minib ulu yerə səfərə çıxır. Dərya kənarında bu yeri özünə yurtdaş edir. Tək-tənha az gəzib çox, çox gəzib az dolaşmaqdan tənqə gəlir. Axırda dərya kənarında gördüyü çal-çamırdan yoğurub – yapıb 7 çöp düzəldir. Onları yurtdaşının ətrafında yerə sancır. Bərk yorulduğundan üzü üstə düşür. Şirin yuxuya gedir. Ötüycəsinin şirin yuxuya getdiyini görə babası Buludun sevincindən hər palçıq çöpün üstünə 7 damcı göz yaşı düşür” (3, s. 10). Ötüycə ayılında bu çöplərin hərəsinin bir ağac olduğunu görür və onları bir-birindən ayırmaq üçün hərəsinə bir ad qoyur. Ehtimal ki, Sonbeşik ötüycə dolayısı yolla ilin axır çərşənbə gününü təmsil edir ki, mifologiyada da bu dövrü olaraq yaradılışın köhnə ilin tamamında baş verdiyini canlandırır. Mətdən də, göründüyü kimi, palçıqdan və buludun göz yaşlarından ağaclar yaranır. Digər diqqət çəkən məqam Buludun burada həm də baba kimi təqdim olunmasıdır. “Oğuz” kağan dastanında da onun Ay kağanın gözündən doğulması sujet xəttində Ay kağanın qadın və ya kişi başlanğıcı olması tam aydınlaşmamışdır. S.Rzasoy yazır: “Atanın mətdən görünməməsi partogenetik motiv kimi Ay kağanı həm ata, həm də ana hesab etməyə imkan verir” (11, s.97). Bu səbəbdən alim gözdən doğulma motivini analitik-psixoloji metodla araşdırmışdır.

Həmişəyaşar ağacların kök atmasından yurtdaşın hərtərəfi bağ-bağçaya çevrilir. Ötüycə yenə darıxdığından “Çal-çamırdan özünə oxşar iki əcaib məxluq düzəltdi. Bu vaxt Şüa ayğır kişənəyib ayağını yerə döydü. Yer üzü bürkü oldu. Ötüycə tənqinəfəs özünü yurtdaşına saldı. Çox keçmədi ki, Şüa ayğır fınxırdı, göyə qalxdı. Yel əsib, tufan qopdu. Ötüycə baxdı ki, düzəltdiyi əcaib məxluqlar bərkdən asırdı. Durduğu yerdən tərpendi. Yurtdaşa tərəf yeridi. Biri “Addəm-ad-dəm” deyə qışqırdı, o birisi isə “Həvva-həvva” deyə ona səs verdi (3, s.11). Ötüycə

cənin palçıqdan düzəltdiyi məxluqlar yurtdaşa sığımb, Gülşən bağında məskun oldular.

Mətnə ilk öncə ağaclar yaradılır, bu yaradılışda torpaq və su elementləri iştirak edir. Daha sonra insan yaradılır, bu yaradılışda isə palçıq, yəni “su” ilə “torpağın” qarışığı, günəş şüası, yəni “od”u, tufan, yel əsməsi isə “hava” əlamətlərini bildirir. Belə aydın olur ki, bu dörd element su, torpaq, od, havanın iştirakı ilə yaranış aktı baş verir. Bu dörd element eyni zamanda çərşənbə günlərinin tamamını cəm etmiş olur. Bilirik ki, Adəm və Həvvanın yaranışı ilə bağlı mülahizələrdən biri də onların Novruz günündə yaranması ilə bağlı səslənən fikirlərdən ibarətdir. İnsanın yaradılışı ilə bağlı dörd ünsür haqqında B.Ögəl yazır: “İran və Ön Asiya mifologiyasında külək, atəş, su və torpaq insanın yaradılmasında çox mühüm rol oynayırdı. Altay və Sibir türk mifologiyasında isə bu dörd ünsürə çox rast gəlmirik. Bu, ilk dəfə uyğurlar zamanında özünü göstərir. Bu da, həqiqətən İranın bir təsiri olmalıdır” (10, s. 483).

Digər bir mətn nümunəsinə diqqət yetirək. Göyçə folklorunda rast gəldiyimiz bu mifoloji mətnə də yerlə göyün bitişik olması xatırlanır. “Belə nağıl eləyillər ki, Ulu Tanrının hökmünnən yer göydən aralanır. Yer göylərdən ilim-ilim itirilir, uzax bir yerə göndərilir. O vaxt nə kainatda ay, ulduz, gün, nə yer üzündə işıx, ins-cins yoxuymuş. Hər yer qatı, zil qarannıx, zingir içindəymiş. Bu Allahın yerə olan ilkin qəzəviymiş. Sonra Allahın böyük və mərhəmətdi, rəhminnən qəlbində olan hiddət soyuyur. Yerə yazığı gəlir. Buraya özünən, qanaddarınnan işıx qopan Dünya xatun addı göylərdən, göy işıx saçan bir mələk göndərir. Dünya xatun mələyin yerə gəlişinnən burada ilk dəfə olarax, cannı nəfəsi duyulur... Onun gəzdiyi yerlər xəzinəyə çevrilir, qəzəblənəndə yer yerindən titrəyir. Tənhalıqdan darıxan xatun üzünü göylərə tutub həmdəm diləyir. Çox çəkmədi yoxluxdan Dünya xanıma ay və gün addı iki övlad bəxşiş olundu. Bir dəfə Dünya xatun gördü kü, cavannarın ikisi də yatdığı vaxt göylərdən bir göy işıx gəldi. Bu işıx uşaxlara çatanda iki yerə bölündü. Biri ayın, biri də günəşin qoynuna girif yox oldu... Bu hadisədən sonra ay və günəş bir-birini sevir. Lakin Dünya xatun onlara qəzəblənib günü göy üzünün sonsuzluqlarına atır. Bundan sonra dünya işıqlanır. Ay isə yerin ətrafında dolansa da günə çata bilmir. Dünya xatun isə bir xeyli sonralar tutduğu işdən peşiman oldu, bu ayrılığa dözə bilmədi. O qədər ağladı ki, göz yaşdarından bulaxlar, çaylar, göllər, dənizdər, dəryalar, ümmannar yarandı. Axırda özü də bu göz yaşdarının içində əriyif yox oldu” (1, s.166). Bu mətnə də işıq və su elementləri aydın seçilir. Şüa faktorunu ruh kimi qələmə verən R.Əliyev yazır: “İşıq (şüa) eyni zamanda ruhdur və qurda çevrilərək oğuzun dünyaya gəlişinə səbəb olur” (6, s.39). Mifoloji mətn nümunələrində də Günəş şüasının vasitəsilə buludun göbəyi yarılarax Ay və ulduzlar doğulur, palçıqdan düzələn Adəm və Həvvanın yaradılışı zamanı şüa ayğır ayağını yerə döyüb yenidən göyə qalxır. B.Ögəl yazır: “Altay və Sibir mifologiyasına görə tanrı insanı çamırdan hazırlamış və bu cansız fiqurlara ruh tapmaq üçün göylərə getmişdi” (10, s.477). Dünya xatun öz şüası ilə yeri xəzinəyə çevirir, “Oğuz” kağan dastanında da onun göy mənşəli

xatunu işıq vasitəsilə yerə daxil olur, həmçinin göy şüadan enən qurd oğuz yurdunu bərqərar edir. Bütün bunlardan sonra, göründüyü kimi, canlılıq, həyat əlamətləri görünür. Ümumilikdə, mətnlərdə mövcud olan şüa faktoru diriltməni, canlanmanı, yaşamaı sürdürməyi, var olmanı göstərir.

Türk kosmoqonik mif mətnlərində işıq, su stixiyalarının qarşılıqlı təsiri, göründüyü kimi, bir-birini daim izləməkdədir. Su qaranlığın atributu kimi xaosu təmsil edir. “Koroğlu” dastanında da işıq və su elementləri öz əksini tapır. Koroğlunun nişanələri əsərdə bu şəkildə təqdim olunur:

Adımı soruşsan, bil, Rövşən olu,
Atadan, babadan cinsim Koroğlu,
Mənəm bu yerlərdə bir dəli-dolu,
Gündoğandan ta günbatan mənimdi! (9 s. 16)

Rövşən ad olaraq işığı, onun ata-baba başlanğıcını “Koroğlu” kimi təqdim etməsi qaranlığı rəmzləndirmişdir. Hər iki cəhət kosmik modelin sxemi əsasında meydana çıxmış olur və kosmoqoniyanın bərpası kimi tamamlanır.

Digər bir nümunə “Koroğlu” əsərində ulduzların göyün ortasında toqquşub və bu toqquşma nəticəsində yaranan nurun qoşabulağa tökülməsidir. Qoşabulaq isə Çənlibeldə sıldırım qaya üzərində qoca ağac dibindən axan sudur. “Ortaqlıqda qoca bir ağac, altında da qoşabulaq durna gözü kimi qaynayır... Ulduzlar gəlib düz Qoşabulağın üstündə toqquşdular. Ulduzların toqquşmasından Qoşabulaq daşdı” (9, s. 14). Rövşən bu suyu içdikdən sonra Atası Alı kişi tərəfindən Koroğlu adlandırılır. “Bala, ay keçər, il dolanar, sənin adın məğribdən məşriqətən bütün dünyada məşhur olar... Get – sənin adını Koroğlu qoydum” (9, s.14). Nümunə gətirdiyimiz mif mətnlərində dünya göbəkbitişik olduğundan ilk başda göbəkdən Yer ilə Göyün ayrılması baş verir. Ehtimal ki, Koroğlunun gəlib çıxdığı bu məkan da dünyanın mərkəzini rəmzləndirir. “Kosmik nizamın bütün parametrlərini özündə əks etdirən dağ dünyanın tam mərkəzində ucalan sakral güc qaynağıydı və ulu başlanğıc, kök, soyun əsası, ana yurdun rəmzi kimi qavranırdı” (4, s. 87). Qoca ağac dünya ağacının simvolu kimi yerin mərkəz xəttini işarələyir. Hər iki ulduz isə Göyün tən ortasında toqquşub nur şəklində bulağa tökülür. Yerin göbəyi haqqında bir çox dünya mif mətnlərində də rast oluruq. Toporov yazır: “Yerin göbəyi, mərkəzin mifopoetik simvolu. Belə ki, Yerın göbəyi mərkəzin digər simvollarının (məsələn, dünya oxu) və ya onların zirvəsidir (dünya dağının yuxarı hissəsini və ya dünya daşqını zamanı Nuhun gəmisinin dayandığı yer)” (14, s. 840). Yakut əfsanəsindən bəhs edən Toporov yazır: “Bir yakut əfsanəsində deyilir ki, səkkiz budağı olan çiçəkli ağac var: onun qabığı gümüşdəndir, şirəsi qızıldır...” (14, s. 841). Əfsanədə təsvir olunan Yerın göbəyindən bitən ağac və onun tac hissəsindən axıb süzülən sarı köpük aclıq və susuzluğun, eyni zamanda acı və kədərın aradan qaldırılmasına xidmət edir. Qabığı gümüşdən, şirəsi qızıldan olan

ağac qaranlıq və işıq məfhumlarını özündə cəm edərək dünya ağacını, kainatı simvollaşdırmışdır. Qarabağ folklor tapmacalarından birində deyilir:

Gümüş tac
Qızıl tac
Birini götür
Birini qat (Ay, Gün) (2, s.99).

Eyni ilə “Oğuz” kağan dastanında da 3 gümüş oxun günbatan istiqamətdən və qızıl yayın gündoğan istiqamətindən tapılması kimi detallar ilə qarşılaşırıq. “Koroğlu” dastanında Rövsən də hər iki ulduzun göyün tən ortasında toqquşub onun nəticəsində yaranan nurunun qoca ağac dibində axan suya tökülməsi ilə meydana gələn köpükdən içməklə “Koroğlu” kimi “doğulur”, həm işıq, həm də qaranlığı özündə təcəssüm etdirmiş olur. Aşıq Cunun Telli xanıma Koroğlu haqqında onun nişanələrini sadalayanda onun geyimini al qumaşda təsvir edir. Aydın olur ki, yenə işıq (al qumaş) və qaranlıq (Korluq) nisbətləri gözlənilmişdir.

“Geyər hər vaxt, al qumaşı Koroğlu” (9, s.53).

B.Ögəl yazır: “Günəşin doğması və batması istiqamətindən ilhamla meydana gələn bu sağ-sol təşkilatı özünü sarayın içində göstərə bilirdi” (10, s. 294). Türklərdə oturma qaydalarından qeyd edən alim “Kitabi-Dədə Qorqud” əsərində sağ- sol prinsipinin gözləndiyini, oturma zamanı da tətbiq edildiyini önə çəkir. “Bay-Börənin oğlu Bamsı Beyrək atasının sağında oturdu. Bir başqa yerdə bəyin sağında qardaşı və solunda da dayısı oturmuşdur” (10, s. 295).

“Türklər qütb ulduzunu göyün mərkəzi olaraq qəbul etmiş və yerin göylə bu nöqtədən dəmir bir qazıqla bağlandığına inanmışlar... yerdən qütb ulduzuna yüksələn dəmir qazığa da bəzi türklər müqəddəs dünya ağacı kimi baxmışlar. Hətta yakut türklərinə görə, bu ağac insanlarla, yerlə və göylə bərabər yaradılmış, onlarla bərabər böyümüş dəmir bir ağacdən başqa bir şey deyildi” (10, s.129). Oğuz kağanın səmadan enən xanımı da başında qütb ulduzuna bənzər xal ilə yerə enmişdir. Oğuzun ondan Gün, Ay, Ulduz adlı oğlanları dünyaya gəlir. Oğuz kağanın göl ortasında ağac koğuşunda əyləşmiş xanımından da Göy, Dağ, Dəniz adlı oğlanları dünyaya gəlmiş olur və Oğuz kağan da bundan sonra kosmik vahid kimi “doğulur”. Yuxarıdakı istinadlara əsasən, belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, kosmoqonik mif mətnlərində və eləcə də “oğuznamə” motivlərində Yer və Göyün mərkəz hissəsinin, yəni göbək hissəsindən yaradılış başlanır və bundan sonra kainat yaranır. Təmər küzləşmə prinsipi müxtəlif şəkillərdə “Koroğlu” ilə “Oğuz kağan” dastanında qorunmuş və bu əsərlərin baş qəhrəmanları yaradılışı təmsil edən obrazları canlandırmışdır.

Mətnlərin süjet xəttində 7 və 7777 sayları ilə bağlı nümunələr də öz əksini tapır. Qazax folklor mətnində Həvva ilə Adəmin əncir ağacının dibində 7 gün oyanmadan yatmaları göstərilir. “Bir dəfə Həvva əncir ağacının dibində uzananda bənövşə ətri ilə onu məst etdi. Həvvanı yuxu tutdu...Adəm nə qədər etdisə Həvvanı oyada bilmədi. Onu yuxulu-yuxulu götürüb yurtdaşa gətirdi. Həvva o yatan 7 gün, 7 gecə yatdı. Adəm mat-məətəl qaldı. O, Həvvanın yatdığı əncir ağacının di-

binə getdi. Bir qədər uzandı. Onu da şirin yuxu tutdu. Adəm də yatan 7 gün, 7 gecə yatdı” (3, s. 12). Burada şeytan obrazına rast olunmur. İslami çaların transformasiya olmasına baxmayaraq, onların 7 gün yatıb oyana bilməmələri oğuznamə mətnlərindən rast olduğumuz yuxu motivi ilə eynilik təşkil etməkdədir. “Tur və Günay” nağlında da qəhrəman kahaya girib 7 gün, 7 gecə yatır (7, s.120).

“Kitabi-Dədə Qorqud” əsərində qəhrəmanların 7 gün, 7 gecə yatmaları süjet xəttində mühüm xüsusiyyətə malikdir. S.Rzasoy yazır: “Oğuz ritual-mifoloji dünya modelinin mənalı elementlərindən biri kosmosla xaosun hüdududur. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda bu hüdud ona sağ-sol paradiqmasında fərqli məkanlardan baxışı əks etdirən “kafərin sərhədi” “Oğuzun sərhədi” adları ilə işarə olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qanturalıgil: “Yeddi gün yedi gecə yortdı. Oğuzun sərhədinə irdilər”. Qanturalı: “Yedi gün yedi gecə yortdı. Oğuzun sərhədinə çıxdı”. Məsələ burasındadır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da oğuzların “kiçik ölüm” adlandırdıqları “yuxu” semantemi kosmosla xaosun hüdudu ilə mütləq şəkildə bağlı olub, xaosa girib-çıxmanın mediativ mexanizmidir. Başqa sözlə, harada kosmosdan xaosa və əksinə keçid baş tutursa, bu kiçik ölüm – yuxu vasitəsilə baş verir” (11, s.191).

Mifoloji mətn nümunələrində 7777 sayı ilə bağlı qeydlər də yer almışdır. Bu say Adəm və Həvvanın törəyən nəsilələrinin yurdlarına sığmamalarının nəticəsində 7 yol ayrıcından 7777 gün gecə-gündüz yol getmələri və ölümsüz olaraq 7777 il doğub törəmələridir (3). Bu saya “Nur Aləm və Pəri” əfsanəsində Günəşlə Ayın izdivacından doğulmuş olan Nur Aləmin 7777 gün göyün yeddinci qatından Yer əhlinin məskəni olan Qaf dağına gəlməsi zamanı rast oluruq (7). Göründüyü kimi, bu say məsafə (şerti olaraq üfüqi və şaquli istiqamətdə hərəkət troyektoriyası çizilir) və ölümsüzlük ilə əlaqəli işlənmişdir. “Koroğlu” dastanında da onun dəlilələrinin sayı, əsasən, 7777 ədədi ilə işarələnilir. Çənlibel mifoloji dünya modelində dünyanın özünü rəmzləndirdiyi təqdirdə Koroğlunun 7777 dəlisi də bu dünyanı əhatə edən və düşməne məğlub olmayan (ölümsüzlük) qəhrəmanlardır.

Ümumilikdə, “yaradılış mifləri universal bir dünya modeli təsəvvürü yarat-salar da, həmin dünya modelinin mərkəzində bəlli bir etnik-mədəni ənənə dayanı... Ənənəvi türk cəmiyyəti təbiətdəki nizama uyğun qurulmuşdu və burada dünya haqda bilgilər gerçəkliyə söykənirdi. Türk kosmik dünya modeli, türk dünya nizamı ilə türkün dövlət təşkilatı arasında da bir bağlılıq vardır”(4, s.113). Beləliklə, aydın olur ki, kosmoqonik mif mətnlərində əks olunan süjetlər arxaik-mifoloji istiqamətdə varlığını qorumuş, şüur sferələrindən silinməmiş, mifoloji laylar üzərində bərqərar olan “oğuznamə” motivləri kosmoqonik akt kimi bir-birini izləyərək oğuz ideoloji təfəkkür sisteminin tərkib hissəsi kimi sabitlənmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. III kitab (Göyçə folkloru), (tərtibçi : İsmayilov H.). Bakı, Səda, 2000, 767 s.

2. Azərbaycan folkloru antologiyası. V kitab (Qarabağ folkloru), (tərtibçi: Abbaslı İ.). Bakı, Nurlan, 2009, 414 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. XXI kitab (Qazax örnəkləri), (tərtibçilər : Xəlilov R., Ələkbərli Ə.) Bakı, Elm və təhsil, 2012, 376 s.
4. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı, Elm, 2003, 418 s.
5. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və Oğuz Kağan dastanı. Bakı, Sabah, 1993, 194 s.
6. Əliyev R. Mif və folklor: genezisi və poetikası. Bakı, Elm, 2005, 224 s.
7. Əliyev R. Sabaha məktublar. Bakı, Elm, 2009, 192 s.
8. “Kitabi-Dədə Qorqud” (tərtibçilər: Zeynalov F., Əlizadə S.). Bakı, Yazıçı, 1988, 265 s.
9. “Koroğlu” (çapa hazırlayan: M.H.Təhmasib). Bakı, Gənclik, 1975, 365 s.
10. Ögəl B. Türk mifologiyası, I cild. (tərcümə: Əsgər R.). Bakı, MBM, 2006, 626 s.
11. Rzasoy S. Oğuz mifologiyası. Bakı, Nurlan, 2009, 363 s.
12. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, Yazıçı, 1983, 326 s.
13. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. М., 1976, 405 с.
14. Топоров В.Н. Пуп земли. Энциклопедия. М., 2008, с.840-841

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 01.05.2025

Son variant: 20.05.2025